

Europa – što je to?

Annäherungen an eine europäische Geschichtsschreibung herausgegeben von Gerald Stourzh, unter Mitarbeit von Barbara Haider und Ulrike Harmat, Oesterreichische Akademie der Wissenschaften (Historische Kommission), Wien 2002.

Ovo je pitanje već odavno predmet moga posebnoga interesa s jedne strane s obzirom na prikupljanje podataka o europskoj historiografiji radi kvalitetnijega rada hrvatskih povjesničara i povjesničarki a i zato što se rasprava o značenju pojma "Europa" uvijek opet nametala prigodom mojih putovanja u inozemstvo i sudjelovanja na znanstvenim skupovima. Zato sam već prije svojih knjiga iz povijesti historiografije i metodologije historije bila na čistu koliko je to pitanje važno uz ostalo i za historijsko istraživanje i nastavu. (Vidi: Evropa – što je to? Nastava povijesti 4/1969.)

Prigodom jednoga boravka u Sjedinjenim Državama bila sam pozvana na osnivanje Društva za europsku historiju koje se bavilo samo Europom do "Željezne zavjese" a "Istočna Europa" kao ona "druga" Europa ili "Ne-Europa" bila je predmet posebne specijalizacije. Moj rad kao i dodiri s inozemnim povjesničarima bili su ograničeni na predmet "Jugoistočna Europa" kojoj je zapadna međa bila na istočnoj granici Austrije. Na skupovima specijalista za to područje sudjelovali su povjesničari i povjesničarke iz zemalja nekadašnje Habsburške monarhije i Balkana. Mogućnost da se povijest Slovenaca, Hrvata, Srba, Čeha, Slovaka, Mađara i Poljaka prihvati na "Zapadu" kao "europska" na temelju srednjevjekovnoga razvoja a pogotovo s obzirom na pripadnost Habsburškoj monarhiji bila je minimalna. Naime "zapadni" povjesničari koji su pisali o toj Monarhiji znali su uglavnom samo njemački, ograničavali su se na političko-kulturni razvoj austrijsko-njemačkoga područja. Iako Jugoslavija sa sustavom "samoupravljanja" nije pripadala zemljama "realnoga socijalizma", dakle onima iza "Željezne zavjese", više puta se desilo da sam morala nazočnima na nekim znanstvenim skupovima objašnjavati da kao profesionalna povjesničarka temeljim svoj rad na istim kulturnim i znanstvenim standardima kao oni.

No što se promijenilo nakon pada Berlinskoga zida i "Željezne zavjese" a pogotovo danas kada se Europska unija širi na istok, na zemlje za koje se do nedavna na "Zapadu" smatralo da su "Ne-Europa"? Odgovor na to pitanje pokušao je dati simpozij održan 15. i 16. svibnja 2000. u Beču na koji sam bila pozvana. Iako su se mnoge stvari bitno promijenile, pokazalo se da je "približavanje europskoj historiografiji" zasada još uvijek više dobra želja nego realna mogućnost. U svakom slučaju objavljeni referati sa toga simpozija vrijedan su izazov za raspravu i razmišljanje.



Umjesto uvoda u zbornik referata *Gerald Stourzh* se pita: "Europa – ali gdje ona leži?", koje su njene granice. On se protivi identifikacijskoj retorici koja pod pojmom "Europa" razumije pretežno Zapadnu Europu. Historiografija o Europi morala bi uvijek imati pred očima šire dimenzije nego što su europske inistitucionalizacije. Opravdanje opsega Europske unije uvijek se temelji na političkim odlukama dok se povjesničar mora odvojiti od političkih konstelacija neposredne sadašnjosti i sjetiti se koncepcije "dugoga trajanja" (Braudel) vrlo različitih europskih povijesnih procesa.

Stourzh ističe da je "Zapad" više od "Europe" koja je stvorila "europagena" društva izvan svojih granica (Kanada, Sjedinjene Države, Latinska Amerika, Australija, Novi Zeland). No "Europa" je ujedno i više od "Zapada"! Autor misli da granice "Zapada" i ostaloga dijela europskoga kontinenta, kakve su bile u vrijeme "hladnoga rata", velikim dijelom još uvijek postoje. Češki, poljski, mađarski (i hrvatski) povjesničari uzalud dokazuju da njihove zemlje pripadaju Srednjoj Europi, a u mnogo čemu i "Zapadu" jer zapadnoeuropski povjesničari ne poznaju njihove jezike a kompetentni su pri tom samo oni kojima je povijest slavenskih zemalja specijalnost što je poučavaju i istražuju pod nazivom "Historija Istočne – Istočne srednje-Jugoistočne Europe". (Nazivi institucija i katedara su različiti.)

Stourzh zatim postavlja pitanje kako govoriti o društvenom prostoru Europe i osvrće se na graničnu liniju, koja izaziva najviše strasti, tj. onu između rimskoga katoličanstva te protestantizma s jedne strane i pravoslavlja s druge strane. On pobija mišljenje da konfesionalna linija razgraničenja dijeli dvije zasebne kulture i opominje da takvo shvaćanje služi legitimacijskim ideologijama. Dakle Europa s one strane "Zapada" je također Europa!

S obzirom na jezičnu barijeru, složena je zadaća historiografije da integrira dijelove Europe s različitim kulturno-povijesnim tradicijama. Historiografija se mora ukloniti predodžbi jedne homogene Europe obilježene određenim postignućima ili ekskluzivnim vrijednostima.

Ima li Europa središte? pita se u svojim razmišljanjima o povijesti Zapadne i Srednje Europe *Nicolette Mout*. Sigurna je da ne postoji takvo središte ili regija s razvojem bitnim za povijest kontinenta. Zato izbjegava ideologijom nabijen problematičan pojam "Srednja Europa" ("Mitteleuropa") kao geografsku odrednicu. "Srednja Europa" nije samo pitanje geografije ili terminologije nego prije svega povijesnoga kretanja. Uostalom, taj pojam je za neke postao upitan jer je obilježavao određeno usmjerenje nacionalističke a zatim nacističke Njemačke.

Autorica podsjeća da je diskusija o mjestu "Srednje Europe" u povijesti kontinenta počela već u 19. stoljeću, da se javilo mišljenje kako postoji "Istočna Europa" koju vodi Rusija, pa bi zato između nje i "Europe" romanskih i germanskih naroda postojala "kulturalna granica", tj. provalija.

U Zapadnoj Europi je diskusija o povijesnom jedinstvu europske kulture počela tek krajem osamdesetih godina a postala je vrlo intenzivna nakon pada Berlinskoga zida. Riječ je dakako samo o zapadnoeuropskim autorima jer su povjesničari Srednje Europe uvijek zastupali mišljenje da su njihove zemlje neotuđiv dio europske prošlosti kao

cjeline. U diskusiji o Srednjoj Europi osamdesetih godina ispuštena je Njemačka, tj. nekadašnji politički pojam "Srednja Europa" nije obnovljen.

Dok su se autori u Zapadnoj Europi pitali ja li "Srednja Europa" uopće postoji, neki su intelektualci iza "Željezne zavjese" otkrili njen poseban identitet kako bi svoj prostor odvojili od Sovjetskoga Saveza. Osvrćući se na najpoznatije autore koji su se na razne načine bavili pojmom "Srednje Europe", Mout bi željela da stanovnici Zapadne Europe, uključujući povjesničare, shvate da je sudbina stanovnika "Srednje Europe" dio povijesti cijeloga kontinenta. Ona zaključuje da nije važno traženje središta kontinenta, koje kao takovo ne postoji, nego da je bitna svijest o zajedničkoj prošlosti ili drugim riječima: središte Europe je određeno zajedničkom povijesti a ne geografskim položajem.

Alexei Miller piše o Rusiji, Istočnoj Europi i Srednjoj Europi u okviru europske povijesti. Počinje s najsloženijim pitanjem, naime s brojnim pokušajima historiografije da skroji povijest Europe kao prvo poglavlje tobože vječne Europske unije. Projekt europske historije može doduše pomoći nadilaženju slabosti priča iz nacionalnih povijesti ali se ne smije graditi novi mit o europskom jedinstvu.

Postoji još jedna opasnost projekta europske historije: naime pitanje koja je regija ili nacija "dovojno dobra" da pripadne krugu izabranih. Dok traje debata o količini "europeljstva" ili "ne-europeljstva" u povijesti pojedinih regija ili zemalja kao argument za pripadnost suvremenim europskim strukturama, dotle će historiografija biti žrtva neposrednih političkih interesa. Nasuprot tome bi, prema autoru, okvir europske historije trebao biti za povjesničara samo koncept, sredstvo koje bi mu pomoglo u istraživanju, a uz promjenljive granice i značenja.

Ne valja pisati europsku povijest kao neizbježnu pobjedu tržišne ekonomije i demokracije nego treba upozoriti da su uz kapitalizam i demokraciju postojale i druge pojave. Europska povijest mora se vidjeti kao dinamika, ekspanzija, raznolikost. Nužan je dakle strukturalan pristup a ne samo istraživanje političkog razvoja. Miller se pita na koji geografski prostor bi se trebalo odnositi poredbeno istraživanje različitih struktura i procesa. Drži da granice suvremenih država imaju pri tom ograničenu vrijednost bez obzira na shvaćanje nacionalnih historiografija. Zato misli da je nužno koncentrirati se na povijesne regije ali ni takav pristup nije slobodan od ideoloških pristranosti.

Miller kaže da je podjela Europe na Zapadnu, Srednju i Istočnu pojednostavnjenje jer ima mnogo više regija. "Srednja Europa" je, prema autoru, promjenljiv pojam, ideologiziran u skladu s različitim i oprečnim političkim ciljevima. Zato je u posljednje vrijeme iskovan pojam "Istočna Srednja Europa". Za razliku od nekih drugih autora, Miller misli da je koncept "Srednje Europe" kao povijesne regije ipak korisno sredstvo za povjesničare ali se mora odvojiti od suvremenih političkih verzija. Postojeća debata je li neka zemlja pripada Srednjoj Europi ili ne i koja je od njih bolji kandidat za Europsku uniju, ne može se osloniti na povijest. Post-komunistički razvoj ne valja razumjeti kao "povratak u Europu" nekih "ukradenih" regija nego kao ekspanziju Europe i promjene dosada standardnih interpretacija "Zapada".

Autor se protivi poistovjećivanju Rusije i "Istočne Europe". U današnjoj verziji Rusija ne obuhvaća cijelu Istočnu Europu. Nastale su nove države s historiografijama koje stvaraju ili obnavljaju nacionalne mitove. Te nacionalne pripovijesti su netole-

rantne prema bilo kakvoj diskusiji o alternativama, ne žele poredbene metode, pune su "martirologije". Stoljeća u kojima su ove zemlje bile dio Ruskoga carstva često se prikazuju kao epizode ili devijacije izvorno "europskih" povijesti tih nacija.

Na temelju iskustava historiografija post-sovjetskih zemalja dobiva se dojam da nestaje Istočna Europa kao povijesna regija. Pojavljuju se nove verzije stare srednjeeuropske bolesti, naime tvrdnje da je granica vlastite zemlje ujedno i istočna granica Europe. Iz jednoga ekstrema, naime prikazivanja Ruskoga carstva i Sovjetskoga saveza samo kao ruske povijesti, prešlo se u drugu krajnost, tj. u potpunu fragmentaciju. Rusija doduše u nekim svojim bitnim aspektima nije bila europska ali se besmislenim čini pitanje je li ona pripada Europi ili ne. Historija Rusije ne može se pisati izvan europskoga konteksta. Posljednja tri stoljeća ruskoga i sovjetskoga razvoja su povijest postepenoga, iako često selektivnoga, pozapadnjenja. U Sovjetskom savezu to je bilo paradoksalno pozapadnjenje unutar projekta skrojenoga kao odbacivanje Zapada, odnosno nastojanja da se postigne viša razina u usporedbi sa "Zapadom". No može li to pozapadnjenje danas postići novu kvalitetu, naime prevladavanje relativne zaostalosti koja je karakteristična za europsku periferiju?

Andreas Kappeler raspravlja o značenju historije Istočne Europe za općeeuropsko razumjevanje povijesti i to u svjetlu pada komunizma, kada je Istočna Europa u interpretaciji "Zapada" nestala kao jedinstven splet pojava. Treba li dakle ukinuti predmet "Istočnoeuropska historija" i integrirati ga u tzv. "Opću historiju"?

U njemačkom jezičnom prostoru "Istočna Europa" je pojam koji obuhvaća Istočnu Srednju Europu, Rusiju te Balkan, odnosno Jugoistočnu Europu kao dio Europe. "Istočna Europa" je prostor zamišljen od zapadnih Europljana. S izuzetkom sovjetskih komunista, istočni Europljani nisu nikada imali istočno europski identitet koji bi obuhvaćao cijeli prostor. U suprotnosti s islamskim istokom novo je konstruirana "Istočna Europa" s Rusijom i Balkanom uključivana u 18. i 19. te ranom 20. stoljeću u "Europu" ali joj nije nikada posve pripadala. Bila je to neka druga Europa. Ona je zapadnim Europljanima uglavnom izgledala kao da je na putu iz barbarstva u civilizaciju koju međutim ne može postići. Istok Europe bi zato morao ostati vječit učenik civiliziranoga Zapada. Ta predodžba Istočne Europe je u 19. i 20. stoljeću politički i rasistički instrumentalizirana i služila je kao legitimacija "zapadne" politike moći i naposljetku nacističkoga pohoda za uništenje slavenskih "podljudi".

U vrijeme "hladnoga rata" nastavila se dioba na "slobodni svijet" Zapada i Istočnu Europu kao prostor komunističke prevlasti. "Željezna zavjesa" danas je doduše nestala ali je, čini se, ostala u glavama mnogih ljudi u Zapadnoj Europi. Poljaci, Česi, Slovaci, Mađari, Slovenci, Hrvati, Estonci, Letonci, Litvanci ne žele biti negativno označeni kao istočni Europljani te ističu svoju pripadnost Zapadu ili barem Srednjoj Europi. Autor kaže da se doduše uobičajio razmjerno nejasan pojam "Srednja Europa" ali da je na "Zapadu" još živo uvjerenje stalnoga puta stanovništva Istočne Europe prema nedostižnoj civilizaciji. To se, prema Kappeleru, vidi i u nazivu tih zemalja kao "tranzicijskih".

Činjenica da je "istočna Europa" samo za određene svrhe zamišljen i instrumentaliziran prostor ne diskreditira taj pojam kao heuristički koncept. Autor misli da povijesni prostor "Istočna Europa" opravdava poddisciplinu "istočno europske historije". Mnogi autori navode etničko-jezične, socijalno-ekonomske, političke i praktičke

istraživačke razloge da se i nakon pada "Željezne zavjese" analizira "Istočna Europa" kao velik povijesni prostor i da je zato ne treba nadomjestiti pojmovima Srednja Europa, Rusija i Balkan. Istovremeno se ističe unutrašnja konfesionalna, socijalna i politička raznolikost istočne polovice Europe ne samo u područjima Istočne Srednje Europe, Jugoistočne Europe i slavenske – pravoslavne Istočne Europe nego i u manjim subregijama. Uostalom, prostor pojma "Istočna Europa" nije statičan nego se, kao svi zamišljeni veliki prostori, stalno mijenja.

Nasuprot tome konstrukcija europske historije, koja prati proces europske integracije, ograničava se većim dijelom na zapadni dio Europe. Uglavnom se postavljaju zapadnoeuropska istraživačka pitanja. Pri tom Istočna Europa nije sustavno uključena a uzima se u obzir samo u obliku primjera ili kao ukras. Kappeler zato ističe da se na "Zapadu" nigdje ne doživljava istočni dio Europe kao noseći ili ravnopravni stup europske izgradnje. Riječ je dakle o zapadnoeuropskom centrizmu pa je nužno da povjesničari i povjesničarke Istočne Europe mnogo više sudjeluju u općoj diskusiji.

Dakako Kappeler je na čistu da njegovo zalaganje za jačanje integracije Istočne Europe u europsku historiju ne može mimoći činjenicu da je iz Zapadne Europe od srednjega vijeka dalje proizlazila znatno veća dinamika nego iz Istočne Europe. Nju zato "zapadni" povjesničari analiziraju u kategorijama relativnoga zaostajanja i naknadne, uglavnom izopačene, modernizacije. Proizlazi nizanje deficita: građanstva, , znanosti, kapitala, poduzetničkoga duha, industrijalizacije, demokracije, individualizma, civilnoga društva, slobode. Zemlje i narodi Istočne Europe se zapravo ocjenjuju po tome kako uspješno oponašaju postignuća zapadne civilizacije.

Autor pri tom drži da je legitimno promatrati europsku povijest kao proces postepenoga pozapadnjenja. No pitanje je je li taj proces tekao samo jednosmjerno. Je li dovoljno definirati povijest Istočne Europe samo odnosom prema Zapadnoj Europi? Zar je europeizacija samo preuzimanje zapadnih postignuća ili možda ipak sinteza zapadnih i istočnih elemenata? Je li Istočna Europa uopće dala značajniji doprinos europskoj povijesti? Za razliku od povjesničara na Zapadu koji na to pitanje odgovaraju uglavnom negativno, autor iznosi povijesne podatke kojima želi upozoriti da takav doprinos općoj europskoj povijesti postoji.

Zanimljivo je njegovo uvažavanje postmoderne kritike modernizacije proizašlo iz Zapadne Europe. Nije li možda relativno zaostajanje i polaganiji tempo povijesti Istočne Europe prednost? Širi dijelovi Istočne Europe su s velikim zakašnjenjem, ili uopće ne, prošli kroz procese civilizacije, konfesionalizacije, socijalnoga discipliniranja, moderne izgradnje države i nacionalizma. Nisu li oni sačuvali predmoderna stanja koji mogu poslužiti kao alternativa jednosmjernoj cesti zapadne modernizacije? Pravni i društveni položaj etničkih manjina bio je u Istočnoj Europi do 19. stoljeća bolji nego u Zapadnoj Europi. Pravoslavlje je pokazivalo veću toleranciju prema inovjercima. U pravoslavnim zemljama nije bilo križarskih ratova, inkvizicije, progona vještica. Štoviše, i položaj žena u Rusiji bio je od ranoga novoga vijeka bolji nego u Srednjoj i Zapadnoj Europi.

Autor interpretira staleške ustave Ugarske, Češke, Poljske i Hrvatske kao moguće jezgre parlamentarno-demokratskoga sustava koji bi eventualno mogli zaobići bolni put apsolutizma. Uz ostalo upozorava da su se iz relativno zaostale Istočne Europe javljale revolucionarne ideologije koje su preuzimale opozicijske grupe u Srednjoj i

Zapadnoj Europi. Kappeler pri tom nabraja slobodarske ideje poljske emigracije, anarhizam Bakunina i Kropotkina, agrarni socijalizam ruskih narodnika, ruski, armenški i balkanski terorizam, lenjinizam, trockizam i jugoslavenski samoupravljački socijalizam.

Naposljetku Kappeler zaključuje da nije riječ o "povratku u Europu", što je lozinka nekih intelektualaca. Naime i sovjetski je model počivao na europskom temelju. Ta u 20. stoljeću nisu postojale samo strahote nasilja u Sovjetskom savezu nego i u Zapadnoj Europi, naime u sustavu koji je nametala nacistička Njemačka.

"Povratak Europi" znači i to da bi se zapadni Europljani trebali vratiti na Istok kontinenta koji su dosada isključivali i zaboravljali. Kappeler je uvjeren da će istočno proširenje Europske unije naučiti zapadne Europljane da integracija Istočne Europe nije jednostran proces i da će na taj način nastati promijenjena Europa. Isto vrijedi i za konstrukciju europske historije. Ona ne bi smjela biti jednostavno proširenje zapadnih struktura. Morala bi naime pokušati oba međusobno ovisna i komplementarna dijela integrirati u novu cjelinu.

Włodzimierz Borodziej piše o stajalištu povjesničara prema izazovu europske povijesti. Misli da je pri tom osnovna tema napetost između naroda, jezika, socijalizacija, konfesija, generacija, političkih kultura, dnevnih ritmova. Naziva to povijesno nastalim metežom. Iz perspektive godine 2000. može se osnovna shema povijesti Europe promatrati kao nastanak euro-atlantskog sustava vrijednosti koji se kretao od autoriteta (apsolutizma) preko bestialiteta (nacizma) u demokraciju utemeljenu na ljudskim pravima. S obzirom na napetost između historije Europe i pojedinih nacija, čini mu se da su nadnacionalni koncepti integracije logičan bijeg iz takvoga stanja.

Autorove primjedbe se temelje na jednom od glavnih problema europske politike i publicistike, naime kako uključiti bivše komunističke, postdiktatorske "male" nacije u Europsku uniju. Je li dakle Europa ekskluzivan klub velikih sila, okružen manje ili više ovisnim rubnim državama ili federacija ravnopravnih država, čija veličina barem teoretski nema utjecaj na njihovu suverenost? Autor se nada da će se "druga Europa" prilagoditi zapadnom dijelu Europe i da će nekadašnja oholost "Zapada" prema "Istoku" ostati samo sramotno sjećanje.

Wolfgang Schmale piše o komponentama historijske europeistike, naime o pokušaju da se predmeti i metode europske historiografije sistematiziraju i da se postave novi koncepti za diskusiju pogotovo zbog vrlo heterogenih pojava o kojima je riječ. Kako bi se historiografija trebala odnositi prema pitanju što je europska povijest? Autor najprije podsjeća na nekadašnje interpretacije europske povijesti koje su se zalagale za diobu između "općeeuropske" i nacionalno-povijesne dimenzije. Međutim, uz ostalo i pristup Europskoj uniji deset zemalja iz istočnoga dijela Europe pokazuje da nacionalna država doduše nije nestala ali je doživjela bitne promjene.

Autor traži nova rješenja izvan političkog i nacionalno-povijesnog pristupa. Podsjeća na inicijative historije društva i mentaliteta struje oko "Annales" koja je već odavno postala model. Dioba u općeeuropsku i nacionalno povijesnu perspektivu danas je načelno napuštena. No želi li se Europa odrediti kao povijesni objekt, ne mogu se upotrebiti uobičajene metode ograničenja objekta. Naime već u 8. stoljeću pr. Krišta može se dokazati postojanje pojma "Europa" ali je on mijenjao svoje značenje.

Poslije II svjetskoga rata istraživale su se pojedine historijsko-antropološke, socijalno-historijske, kulturne i geografske teme uz pomoć poredbenih metoda bez obzira na tzv. nacionalne kulture. Pri tom se ustanovilo da su se mnoge povijesne pojave, dotada shvaćene kao nacionalno-povijesne odnosno nacionalno-kulturne, kretale prema uzorcima za koje nacionalne granice nisu bile relevantne. Postojeće političke granice više ne određuju postavljanje pitanja u području historije društva, mentaliteta, ekonomije. Treba konstruirati europsku historiju putem historijske znanosti. Nema "objektivno" postojeće europske povijesti.

Nužno je dakle razlikovati suvremena zapažanja mnogih pojava kao "europskih" i konstituciju "europske" historije putem znanosti. Znanstvena konstitucija europske historije je dijete našega vremena koje ima prvi uzor u prosvjetiteljstvu, no ovo su između 1850. i 1950. gotovo uništile nacionalno usmjerene historiografije. Autor zasa sada vidi više općeeuropskih koncepata, no osnovnu pažnju obraća poredbenoj metodi i "kulturnom transferu", naime istraživanju univerzalnih strukturnih elemenata i onih pojedinih dijelova Europe. "Kulturu" shvaća kao povezanost obuhvatnih struktura stvaranja smisla i značenja i drži da je to pogodan koncept za interkulturno proširenje i relativiziranje nacionalno-povijesnih perspektiva. Cilj bi bio istraživati interkulturni značaj europske povijesti i za novi vijek, naime za klasičnu epohu nacionalnih država i kultura.

Schmale se zatim bavi s diskurzivnom konstitucijom Europe. Osnovna mu je teza da Europa kao predmet znanstvenih i drugih diskursa ili kao predmet promatranja, nema egzistencije izvan konstitucije diskursâ. "Europa" mu je proces diskurzivnih konstitucija koja počinje s davnim davanjem naziva. Upozorava na složenost pojma "Europa" koja je uostalom došla do izražaja i na ovom simpoziju.

Možda je za iskustvo i prevladavajuće mišljenje u Hrvatskoj najzanimljivija tema o mogućoj europskoj historiografiji pokušaj integracije Balkana u europsku povijest. U svom prilogu "Balkan kao kategorija analize: granice, prostor, vrijeme" *Maria Todorova* zapravo brani teze svoje poznate knjige koja je izazvala opću pažnju. Riječ je o zamišljanju i izmišljanju Balkana kao pogodne predrasude Europe. (Imagining the Balkans, New York – London 1997; Die Erfindung des Balkans. Europas bequemes Vorurteil, Darmstadt 1999.) U toj knjizi autorica se bavi pojavom koju je nazvala "balkanizam". To je recept i shema u koju se tamo negdje od Balkanskih ratova i I svjetskoga rata guraju obavijesti o Balkanu posebno u novinstvu, politici i književnosti. Pri tom se "Zapad" i "Istok" doživljavaju kao potpuni protusvjetovi pa se političke, ideološke i kulturne napetosti Balkana vide kao ono "drugo", kao neko posebno zlo, a "Zapad" se pri tom oslobađa od optužbi rasizma, kolonijalizma, europocentrizma i kršenja tolerancije prema Islamu. Autorica drži da pojam "Balkan" služi kao stjecište negativnih osobina nasuprot kojima se konstruira pozitivna slika "Europe".

Prema Todorovoj taj je pristup imao poslije 1989. dvije paralelne retoričke razvojne crte, utemeljene na uspješnom nastojanju bivših socijalističkih zemalja "Istočne Srednje Europe" da se odreknu "Balkana" te u "građanskom ratu" u Jugoslaviji koji se prikazivao široj publici kao balkanski rat. Autorica se posebno trudi uvjeriti čitatelja da taj rat nema balkansko obilježje jer Grčka, Rumunjska, Bugarska i Turska nisu ratovale. Uzroci jugoslavenske tragedije nemaju ništa zajedničko s ostalim Balkanom, no njene su posljedice ipak izazvale "krizu na Balkanu".

Autorica definira Balkan kao baštinu Bizantskog i Otomanskoga carstva, kao područje koje se u procesu europeizacije postepeno oslobađalo otomanske baštine, a time i svoga "balkanstva". Ona je najprije pod Balkanom razumjevala Grčku, Albaniju, Bugarsku, Rumunjsku, bivšu Jugoslaviju s isključenjem Slovenije, vjerojatno zato što Slovenija nema bizantsku i otomansku baštinu. No poslije se predomisli te uključila u "Balkan" i Sloveniju jer da je balkanska povijest 20. stoljeća nezamisliva bez Jugoslavije kao cjeline.

Balkanski se nacionalizam prikazuje kao tuđ zapadnom tobože "civiliziranom nacionalizmu", žali se Todorova, jer je "Zapad" lijepo zaboravio svoju baštinu etničkog, religijskog i političkog "čišćenja" kao što su Reconquista, vjerski ratovi i dva svjetska rata pa čak i svoje autorsko pravo na nacionalizam. Uopće, gledanje "Zapada" na Istočnu Europu je strogo strukturalno i ahistorijsko i predpostavlja da su povijesne baštine Otomanskoga carstva te monarhije Habsburgovaca i Romanova jednom za uvijek data stvar a ne proces. Autorici je zato bitno da se debate o Srednjoj Europi i Balkanu "historiziraju".

Veći dio priloga Todorove jeste polemika s jednim člankom Holma Sundhaussena. (Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas, Geschichte und Gesellschaft 25 (1999). On kritizira njeno shvaćanje u spomenutoj knjizi. U svom odgovoru autorica se protivi njegovu definiranju Balkana kao prostora s čvrstim oblicima. On piše o "valovima čišćenja" kao obilježju isključivo Balkana ali ga Todorova podsjeća da su najveća preseljenja stanovništva uslijedila nakon II Svjetskoga rata a ne na Balkanu. Taj je proces samo ranije svršio nego na Balkanu gdje se dogodila njegova najnovija verzija.

Autorica se zapravo protivi predpostavci da postoje dva zasebna geografska i povijesna prostora, tj. Zapadna Europa i Balkan. Ona želi uključiti Balkan u opći europski proces "dugoga trajanja" i "dekonstruirati" kategoriju "Zapad" od čvrstoga u dinamični model. Zato upozorava da je to područje koje je i samo u dugom razdoblju od 15. do 20. stoljeća prošlo slične procese kao Balkan danas. "Kasniji došljaci" ne ponavljaju jednostavno pokuse "pionira" kao da je to laboratorij. Kraj 20. stoljeća je doduše drugačiji od kraja 15. stoljeća, između ostaloga i zato što ti "pioniri", kao ekonomski i politički najutjecajniji dio čovječanstva, drže da je danas nedopustivo ono što je bilo normalno prije nekoliko stoljeća.

Todorova također ne želi prihvatiti konvencionalnu predodžbu da su prosvjetiteljstvo, nacionalno samoodređenje, individualne slobode organički sastojci "Zapada" dok su oni na "Istoku" pali na neplodno tlo. Ne smiju se previdjeti postupni i nejednaki procesi s kojima su se te pojave učvrstile i na "Zapadu". Autorica također pobija mišljenje da na Balkanu postoji poseban mentalitet. Mitovi o turskom jarmu, o čistoj i organičkoj naciji, o nacionalnom preporodu, o Kosovu, o hajducima i mitovi koji prikazuju pojedine nacije kao žrtve, ne razlikuju se strukturalno od zapadnih mitova. Ona misli da je naglašavanje ekscesivne uloge mitova na Balkanu utemeljeno na primjeru izvanredne situacije u Jugoslaviji, zemlji koja se dezintegrirala i nalazila u "građanskom ratu".

Todorova se također protivi tome da se porodični oblici, ograničeni na sjevernu Albaniju, Crnu Goru i dijelom Hercegovinu, prikazuju kao karakteristični za cijeli Balkan kako bi se opravdalo mišljenje o patrijarhalnosti i sklonosti prema herojskom

modelu na Balkanu. Zatim se autorica obazire na Sundhaussenovo shvaćanje da društveno i ekonomsko zaostajanje valja pripisati deviantnom razvoju Balkana zbog bizantskoga i otomanskog naslijeđa. Nema sumnje da je Balkan bio uključen u igru nastojanja da se dostigne zapadni model, samo nije jasno u čemu bi se Balkan bitno razlikovao od ostalih perifernih regija u njihovu odnosu prema kapitalističkoj jezgri.

U ovom članku Todorova brani svoj osnovni stav u knjizi o izmišljanju Balkana. Tada je upozorila da bi bilo bolje kada se jugoslavenska, a ne balkanska, kriza više ne bi pokušavala objasniti balkanskim sablastima, davnim balkanskim neprijateljstvima, prvobitnim balkanskim kulturnim uzorcima i metežima. Umjesto toga trebalo bi pristupiti balkanskom prostoru s racionalnim kriterijama koje je "Zapad" rezervirao za sebe. Pri tom misli na sukob samoopredjeljenja i nametnute vlasti, na prava građana i manjina, na probleme etničke i religijske autonomije, na prospekte i granice sukcesije, na odnos između velikih i malih nacija i država, na ulogu međunarodnih institucija. Sundhaussen nasuprot tome kaže da razorne mješavine racionalnosti i osjećaja postoje doduše i u drugim dijelovima Europe ali da na balkanskom prostoru kombinacija tih faktora čini nerazrješiv čvor.

Todorova mu odgovara da su se ljudi služili etničkim čišćenjem od zore civilizacije, da su ubijali sve neprijatelje muškarce i zarobljivali žene. Masovna ubojstva i žena i djece su većinom moderna pojava prakticirana na "Zapadu". Po čemu bi bacanje atomske bombe od Amerikanaca ili opsada Lenjingrada od Nijemaca bili racionalniji od bombardiranja Sarajeva? I zašto bi ubojstvo tri milijuna Vijetnamaca bilo manje strašno nego ubijanje 200.000 žrtava bosanskoga rata? Zašto se pojava Hitlera objašnjava i osuđuje kao osvajanje cijeloga društva od jedne ekstremne ideologije i prakse? Zašto se ne može tako procjeniti i Miloševićev režim umjesto da se uvodi iracionalnost kao obilježje cijele regije?

Očigledno postoji dvostruk standard pri prosudbi pojava na Zapadu i na Balkanu, kaže Todorova. Ona ne smatra upitnim navedena obilježja Balkana nego njihovu funkciju kao stereotipa, naime pretjerano i fiksirano uopćavanje na temelju individualnih ili grupnih karakteristika i instrumentalizaciju tih stereotipa. Nužno je dakle uključiti Balkan u opće europske pojave iz poredbene perspektive a ne getoizirati taj prostor u diakronom prostornom kontinuitetu.

Todorova se mora osvrnuti i na političke posljedice svoje analize. Ona dakako osuđuje ekscese balkanskih političara ali zbog toga što ih vidi u poredbenoj perspektivi s "Europom" izlaže se optužbi da relativira balkansko zlo i da njeno mišljenje može biti zloupotrebjeno od nacionalista i protivnika Zapada na Balkanu.

Naposljetku se Todorova obazire na pokušaje da se negativno obilježen pojam Balkana zamijeni neutralnim pojmom "Jugoistočna Europa". No ni u tom se slučaju ne može izbjeći ideološki pristup "balkanizma". "Istočna Europa" a i "Srednja Europa", "Istočna Srednja Europa" ili "Jugoistočna Europa" je predmet na zapadnoeuropskim i američkim sveučilištima kao poddisciplina europske historije. No za ostali dio Europe ne postoje nastavni predmeti: "Sjeveroistočna Europa", "Jugozapadna Europa" ili "Zapadna Srednja Europa", a štoviše niti "Zapadna Europa". Naziv je samo "Europa" bez ikakva etiketiranja kao standard dok posebno označeni dijelovi Europe imaju značenje "drugotnosti".

Autorica bi željela više studija koje bi naglasile posebnost Balkanskih struktura, usmjerenja i događaja prema ostaloj Europi, ali i različitost u samom balkanskom prostoru. Pri tom se ne bi smjelo uspoređivati Balkan s tobože jedinstvenim i stabilnim zapadnoeuropskim modelom, prelazeći preko tamošnje različitosti.

Budući da se referati pretežno bave Jugoistočnom odnosno Istočnom Europom kao "periferijom" "jezgre" Europe, zanimljiv je poredbeni materijal u prilogu *Maxa Engmana* o nordijskim zemljama u europskoj povijesti. I Sjeverna je Europa naime bila predmet zapadnoeuropskih predrasuda i pristranosti. Autor ističe da "Sjever" nije homogena zona nego da ima vrlo osebuje regije i želi da se često ignorirana ili zaboravljena "periferija" uključi u diskusiju o Europi. Upozorava da je "Europa" kaleidoskopski koncept i da različito izgleda iz pojedinih kutova.

U svom prilogu "Povijest Židova – paradigma jedne europske historije" *Dan Diner* obrazlaže svoje mišljenje da se iz tobože uskoga kuta židovske povijesti otvara obuhvatna europska perspektiva, koja izrasta iz kulturno-geografske, transteritorijalne, transnacionalne i protomodernе te religijski-tekstualno posredovane povezanosti Židova. Unatoč zahtjeva Moderne za prilagođavanje i asimilaciju održala se neinstitucionalna povezanost Židova i u postmodernо doba.

Heinz Duchhardt je u svojem komentaru bečkom simpoziju o pitanju kakva bi trebala biti europska historiografija, formulirao osnovne probleme proizašle iz referata i diskusija. Kakva bi dakle morala biti "europska historija" kao historiografski izazov s obzirom na očekivanje javnosti i politike da se tako nešto ostvari? Pri tom valja imati na umu napetost između zajedničkih struktura mnogih europskih država te društava i regionalnih posebnosti. Ta se napetost pri "europеizaciji" historije ne može ukloniti. "Europska historija" mora uvijek biti više od pukih zbrajanja nacionalnih povijesti ali s druge strane ne smiju se sve te posebnosti podrediti zajedničkim strukturama.

Ta historiografska napetost ima za posljedicu pokušaje analize relativno homogenih velikih europskih regija kao prilog "europskoj" historiji a uglavnom se ne pokušava istraživati Europa kao cjelina. Međutim, prema Duchhardtovu mišljenju, studije određenih velikih prostora još nisu dostigle Braudelove rezultate pri istraživanju Sredozemlja koji su tako oplodili suvremenu historiografiju.

No historijska se znanost ne može odreći "globalizacije" kao suvremenoga ključnog pojma. Na 19. Međunarodnom kongresu povjesničara u Oslu (2000) prva je od triju "velikih tema" bila posvećena perspektivama globalne historije, njenim konceptima i metodologiji. No Duchhardt je uvjeren da je za radnoga povjesničara "globalizacija" više trauma nego pravi izazov.

On ističe da je bečki simpozij istaknuo atraktivnost istraživačkoga područja "Periferija i Europa" i to u dvostrukom smislu: najprije urastanja regija europske periferije u "europske" strukture a zatim odjeka misli o Europi, koja je znatno starija od svih europskih političkih konfederacija. U "Jugoistočnoj" i "Istočnoj srednjoj Europi" to je istraživanje u počecima pogotovo u vezi s drugom točkom jer je prije preobrazbe 1989/90. (pada Berlinskoga zida) bilo nezamislivo da se znanstveno raspravlja o nastanku i razvoju europske svijesti.

Autor vjeruje da bi europska historiografija mogla podleći javnom pritisku da prati integrativne političke procese i da što brže isporuči tržištu sinteze za koje vrijeme još nije zrelo. "Europska historija" kao predmet interesa brojne publike prisutna je u pro-

gramima najznačajnijih izdavača. Pri tom su predmeti istraživanja tipične pojave kontinenta kao što su migracije i manjine preko kojih se kreće "kulturni transfer" između država i društava. Uz ostalo Duchhardt spominje i istraživanje odnosa između susjednih naroda koji su u određenim fazama bili puni dramatike.

Autor dakle drži da historijska znanost ne smije pasti pod utjecaj osjećajno-publicističke propagande za europsku integraciju ali da ipak mora primiti neke poticaje "europizacije". Ni u kojem slučaju historiografija ne bi smjela opisati povijest Europe kao jedinstven uspješan razvoj niti preći preko njene podjele i mentaliteta suprotnih europskoj svijesti.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

34-35-36



ZAGREB 2001-2004

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača

Neven Budak

Redakcija

Ivo Goldstein
Borislav Grgin
Mirjana Matijević-Sokol
Nenad Moačanin
Boris Olujić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednik

Mario Strecha

Tajnik redakcije

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 158, fax. 385 1/ 6156 879

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5. X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Naslovna stranica
Iva Makvić

Tisak
Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje završeno u srpnju 2004. godine

Naklada
400 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949.75

RADOVI 34-35-36
/ [uređivački odbor Mario Strecha... et al.]. - Zagreb
: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta,
2002.-2004. – 520 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X